

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

ЯРОШ ОЛЕГ ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК [159.922+340.11]:17.022.1-057.36

**СУДОВО - ПСИХОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА НЕПОВНОЛІТНІХ,
ОБВИНУВАЧУВАНИХ ЗА АГРЕСИВНІ ЗЛОЧИНИ**

Спеціальність: 19.00.06 – юридична психологія

**Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук**

Харків - 2008

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у Харківському національному університеті внутрішніх справ, Міністерство внутрішніх справ України, м. Харків.

Науковий керівник: кандидат психологічних наук, професор,
Землянська Олена Володимирівна,
Харківський національний університет внутрішніх справ, професор кафедри прикладної психології.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
Бочарова Світлана Петрівна,
Українська інженерно-педагогічна академія,
завідувач кафедри загальної та інженерної психології.

кандидат психологічних наук, доцент
Гарькавець Сергій Олексійович
Східноукраїнський національний університет
імені В. Даля, доцент кафедри психології.

Захист відбудеться 19.03.2008 р. о 13 _годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 64.700.04 в Харківському національному університеті внутрішніх справ за адресою: 61080, Харків - 80, проспект 50-річчя СРСР, 27.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Харківського національного університету внутрішніх справ за адресою: 61080, Харків - 80, проспект 50-річчя СРСР, 27.

Автореферат розісланий 16.02.2008 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

П.В. Макаренко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Проблема підтримки правопорядку в суспільстві потребує спеціальних психолого-юридичних досліджень у тій області кримінального судочинства, зокрема судово-психологічної експертизи (СПЕ), що стосується питань делінквентної поведінки неповнолітніх. Беззаперечним фактом є те, що делінквентність поведінки неповнолітніх значною мірою зумовлена, з одного боку, суспільно-економічною ситуацією в країні, зокрема інтенсивністю змін тих соціальних факторів, що визначають спосіб життя, та адаптаційними можливостями – з іншого боку. Поведінка людини, особистість якої знаходиться у стані становлення й розвитку, особливо чутлива до соціальних процесів, темпів повсякденного життя, рівня дегуманізації, розмитості морально-правових орієнтирів сучасного суспільства. Різке зростання рівня підліткової злочинності відзначають багато дослідників. Як вказують Н.В. Алікіна, П.Д. Беленчук, А.І. Гуров, М.А. Зубань, В.Н. Кудрявцев, А.В. Ромашко, збільшується кількість суспільно небезпечних діянь, зроблених дітьми, що не досягли віку кримінальної відповідальності.

Судово-психологічна експертиза неповнолітніх обвинувачуваних є одним з найбільш складних предметних видів експертизи. Дослідження особливостей судово-психологічної експертизи неповнолітніх правопорушників вимагає подальшої розробки й удосконалювання засобів встановлення істини слідства, розвитку вже наявних видів судових експертиз. Основним методологічним принципом судово-психологічної експертизи є системний підхід до досліджуваного об'єкта. На думку дослідників О.М. Бандурки, Л.М. Балабанової, С.П. Бочарової, О.В. Землянської, А.В. Костицького, О.Р. Ратінова, до поняття системи психологічної експертизи необхідно включати суб'єкта злочину, об'єкт злочину, свідків їхнього взаємозв'язку в процесі діяльності й спілкування в контексті конкретної ситуації, враховувати дозлочинні особливості життєвого шляху підекспертних осіб, умови їхнього виховання і психічного розвитку.

Недостатній рівень правопорядку в країні, відчуття незахищеності та злиденності провокують неповнолітніх на антисоціальні форми самоствердження, досягнення цілей аморальними, незаконними шляхами. У даному контексті можна відзначити дослідження Ю.М. Антоняна, С.П. Бочарової, Г.Г. Бочкарьової, В.Л. Васильєва, І.О. Віденєєва, С.О. Гаркавця, О.В. Землянської, А.Є. Лічко, В.Ф. Пиріжкова та ін.

В Україні спостерігається тривожна тенденція до зростання дитячої злочинності, розширення форм агресивних проявів серед підлітків та молоді. В сучасних умовах суспільство терміново чекає від психолого-педагогічної науки докорінних змін у здійсненні етико-правового виховання, раннього виявлення та корекції девіантної й делінквентної поведінки на початкових етапах формування особистості.

Визначення й аналіз детермінант скоєння цих злочинів, а також шляхів їх профілактики, покарання та перевиховання підлітків є актуальною

проблемою сучасної юридичної психології. У психологічних дослідженнях показано, що до групи найбільшого ризику часто потрапляють особи з нестійкою або незрілою, психікою, яка знаходиться в процесі формування. Зважаючи на це, вивчення психічних механізмів агресивної кримінальної поведінки даного контингенту й розробка відповідних критеріїв судово-психологічної експертної оцінки є найважливішою та актуальною задачею.

Однак, в існуючих джерелах не досить повно і змістовно розкрито специфіку фахової діяльності судово-психологічного експерта неповнолітніх, не створено чіткої класифікації професійно важливих якостей працівників цього профілю, не побудовано модель їхньої діяльності. При аналізі делінквентної поведінки неповнолітніх недостатньо повно здійснено системний аналіз суб'єктивних і об'єктивних чинників, що детермінують формування агресивної поведінки підлітків, а також специфіки впливу цих чинників на формування особистості неповнолітніх у сучасних соціально-економічних умовах.

Актуальність зазначеної проблеми й недостатнє її теоретичне та практичне обґрунтування й зумовило вибір теми дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження було виконано в межах наукових досліджень кафедри прикладної психології Харківського національного університету внутрішніх справ, відноситься до одного з пріоритетних напрямків науково-дослідної роботи, пов'язане з „Пріоритетними напрямками наукових та дисертаційних досліджень, які потребують першочергового розроблення і впровадження в практичну діяльність органів внутрішніх справ на період 2004-2009 років” (наказ МВС України від 05.07.2004 р., № 755) та з „Комплексною програмою профілактики правопорушень на 2007-2009 роки”, затвердженою Постановою Кабінету Міністрів України від 20 грудня 2006р., № 1767. Тема дисертації затверджена на засіданні Вченої ради Харківського національного університету внутрішніх справ (протокол № 11 від 28.10.2005 р.) і узгоджена на засіданні бюро Ради з координації наукових досліджень в галузі педагогіки та психології в Україні – АПН України (протокол № 2 від 27.02.2007 р.).

Метою дослідження є визначення психологічних чинників кримінальної агресивної поведінки неповнолітніх, обвинувачених за фактом скоєння агресивних злочинів, та виявлення специфіки судово-психологічної експертизи зазначеного контингенту.

Завдання дослідження:

1. Провести психологічний аналіз досліджень агресивної поведінки неповнолітніх у сучасних соціально – економічних умовах.
2. Розкрити психологічні чинники деформації особистості неповнолітніх, що скоїли агресивні злочини.
3. Визначити об'єктивні й суб'єктивні чинники формування агресивної поведінки підлітків, схильних до агресивних злочинів.

4. Показати сутність і специфіку судово–психологічної експертизи неповнолітніх обвинувачених за агресивні злочини.

5. Розробити комплекс психодіагностичних методів дослідження неповнолітніх обвинувачених.

6. Показати роль експерта–психолога в процесі судового слідства у справах неповнолітніх обвинувачених і визначенні їхньої міри покарання.

Об'єкт дослідження - психологічні особливості делінквентної поведінки неповнолітніх.

Предмет дослідження - особливості судово–психологічної експертизи неповнолітніх, обвинувачених у скоєнні агресивних злочинів.

Методи дослідження. У роботі були використані теоретичні, емпіричні та математичні методи дослідження:

- системний теоретичний аналіз стану проблеми;
- аналіз нормативних документів, що регулюють процес призначення і проведення СПЕ в судочинстві, та документів кримінальних справ;
- спостереження, бесіда, психологічний ретроспективний аналіз поведінки підлітків в ситуації злочину;
- комплекс психодіагностичних методів вивчення особистості й оцінка фактів протиправної поведінки підлітків;
- метод моделювання;
- методи математичної статистики.

Методологічною й теоретичною основою дослідження є загальнопсихологічні положення про особистість, діяльність і поведінку людини (Л.С. Виготський, О.М. Леонт'єв, С.Л. Рубінштейн, Б.Г. Анан'єв, Г.С. Костюк та ін.); системний підхід в психології (П.К.Анохін, М.О. Бернштейн, С.П. Бочарова, Є.П. Ільїн, Б.Ф. Ломов, С.Д. Максименко, В.О. Моляко, В.О. Татенко, В.Д. Шадріков); теорії єдності діяльності і психіки (Л.С. Виготський, О.Н. Леонт'єв, Г.С. Костюк, С.Д. Максименко), понятійний апарат, який уявляється найбільш адекватним для аналізу кримінальної поведінки осіб, що скоїли агресивно-насильницькі злочини, а також основні положення щодо проведення судово-психологічної експертизи (Л.В. Алексєєва, Н.В. Алікіна, Л.М. Балабанова, С.П. Бочарова, Л.В. Васильєв, О.В. Землянська, В.Є. Коновалова, М.В. Костицький, М.М. Коченов, З.І. Митрохіна, О.Р. Ратінов, В.Ю. Шепітько).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в наступному:

вперше одержано: при аналізі делінквентної поведінки неповнолітніх об'єднуються вікові, правові й психологічні аспекти цієї проблеми; здійснюється системний аналіз суб'єктивних і об'єктивних чинників, що детермінують формування агресивної поведінки підлітків; показана специфіка судово-психологічної експертизи неповнолітніх, обвинувачених у скоєнні агресивних злочинів;

здійснено: професіографічний аналіз і побудовано модель (психограму) діяльності судового експерта–психолога;

розроблено: рекомендації по забезпеченню ефективності проведення судово-психологічної експертизи підлітків, що скоїли агресивні злочини;

удосконалено: психологічні знання про судово-психологічну експертизу підлітків, що скоїли агресивні злочини;

дістало подальший розвиток: теоретичні уявлення про судово-психологічну експертизу неповнолітніх обвинувачених за агресивні злочини.

Вірогідність і надійність результатів дослідження. Відповідність отриманих емпіричних результатів забезпечувалася достатньо репрезентативною вибіркою досліджуваних підлітків, а також якісним і кількісним аналізом результатів дослідження. Для обробки даних був застосований сучасний апарат математичної статистики.

Теоретичне значення одержаних результатів полягає в розробці теоретичного аналізу об'єктивних і суб'єктивних чинників агресивної поведінки підлітків. Проаналізовано психологічні критерії оцінки змісту й спрямованості агресивної поведінки неповнолітніх. Показано специфічні вимоги до організації судово-психологічної експертизи агресивної поведінки підлітків.

Практичне значення одержаних результатів полягає в розробці психодіагностичного комплексу методів судово-психологічної експертизи неповнолітніх, обвинувачених у скоєнні агресивних злочинів; вимог з організації взаємодії експерта–психолога з підекспертними неповнолітніми; практичних рекомендацій з використання психодіагностичних методів для визначення рівнів агресивної поведінки неповнолітніх.

Результати дослідження впроваджено: у навчальний процес підготовки фахівців–психологів при проведенні занять з таких дисциплін: “Юридична психологія”, “Методика проведення психологічної експертизи в різних галузях психології”, “Практикум з юридичної психології” в Краматорському економіко-гуманітарному інституті, Київському Національному університеті імені Т.Г. Шевченко, Бердянському державному педагогічному університеті; в практичну діяльність фахівців–психологів для профілактичної роботи з підлітками: ЗОШ № 3 м. Краматорська (акт реалізації №19 від 05.11.2007р.), ЗОШ № 22 м. Краматорська (акт реалізації №24 від 21.05.2007р.) та міського відділу освіти м. Краматорська.

Результати дослідження можуть бути використані для удосконалення методів судово-психологічної експертизи у справах про агресивні злочини неповнолітніх. Розроблений методичний психодіагностичний комплекс може бути застосований у психологічній службі системи спецшкіл і колоніях для неповнолітніх.

Дослідження проводилося у три етапи:

1 етап (2004-2005 рр.). Вивчення наукових джерел; розробка теоретичної моделі дослідження; підбір методик збору емпіричного матеріалу, його накопичення;

2 етап (2005-2006 рр.): розкриття сутності й специфіки судово-психологічної експертизи неповнолітніх і межі її компетенції;

розробка комплексу психодіагностичних методів дослідження неповнолітніх обвинувачених;

3 етап (2006-2007 рр.): проведення емпіричного дослідження: розробка рекомендацій по забезпеченню ефективності проведення судово-психологічної експертизи агресивності підлітків.

Особистий внесок здобувача. Дисертантом особисто здійснено теоретичний аналіз наукової літератури з проблеми, що вивчається, розроблено методичний комплекс та проведено емпіричне дослідження, математичну обробку матеріалів, а також одноосібно написано статті, що були надруковані.

Апробація результатів дисертації. Основні теоретичні положення та отримані в ході проведення дослідження результати пройшли апробацію на 2 міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях: „Актуальні наукові проблеми управління у перехідний період співробітництва України і Китаю” (Краматорськ, 2004р.); „Wykształcenie i nauka bez granic - 2005” (Дніпропетровськ – Przemysl - Praha, 2005 р.).

Публікації. Основні результати дослідження відображені у 7 публікаціях, 3 з яких опубліковано у фахових наукових виданнях з психологічних наук, затверджених ВАК України.

Структура та обсяг дисертації: дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури, додатків. Загальний обсяг дисертації становить 201 сторінку тексту, містить 17 малюнків, 9 таблиць. Список бібліографічних джерел включає 205 найменувань, у тому числі 14 іноземними мовами.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

Вступ містить обґрунтування актуальності проблеми дослідження та обраного напрямку дисертаційної роботи, розкриває її об'єкт та предмет, основну мету, гіпотезу та завдання, методологічні й методичні підходи. У ньому також визначено наукову новизну, теоретичну та практичну значущість роботи, наведено відомості про особистий внесок автора, апробацію та впровадження результатів дослідження.

У першому розділі – „Методологічний аналіз проблеми агресивної поведінки підлітків” - розкриваються теоретико-методологічні підходи до проблеми агресивної поведінки підлітків як у плані психологічного аналізу її структури, так і в плані психологічної характеристики властивого їй комплексу важливих особистісних якостей (Н.В.Алікіна, О.М. Бандурка, П.Д. Беленчук, С.П. Бочарова, В.Л. Васильєв, С.О. Гаркавець, А.І. Гуров, О.В. Землянська, М.А. Зубань, А.В Костицький, В.Є. Коновалова, В.Н. Кудрявцев, О.Р. Ратінов, В.В. Романов, О.Д. Сафін, О.В. Тімченко).

Аналіз сучасних досліджень у галузі загальної та юридичної психології свідчить про високу наукову актуальність вирішення проблеми агресивної поведінки підлітків, зокрема судово-психологічної експертизи

неповнолітніх, обвинувачених у скоєнні агресивних злочинів. Агресивну поведінку підлітків слід розглядати як особливу форму поведінки, яку, у зв'язку з впливом ряду об'єктивних (соціальних) і суб'єктивних (психологічних) факторів, необхідно враховувати при проведенні судово-психологічної експертизи неповнолітніх, обвинувачених у скоєнні агресивних злочинів, як це показано нами на схемі (рис.1).

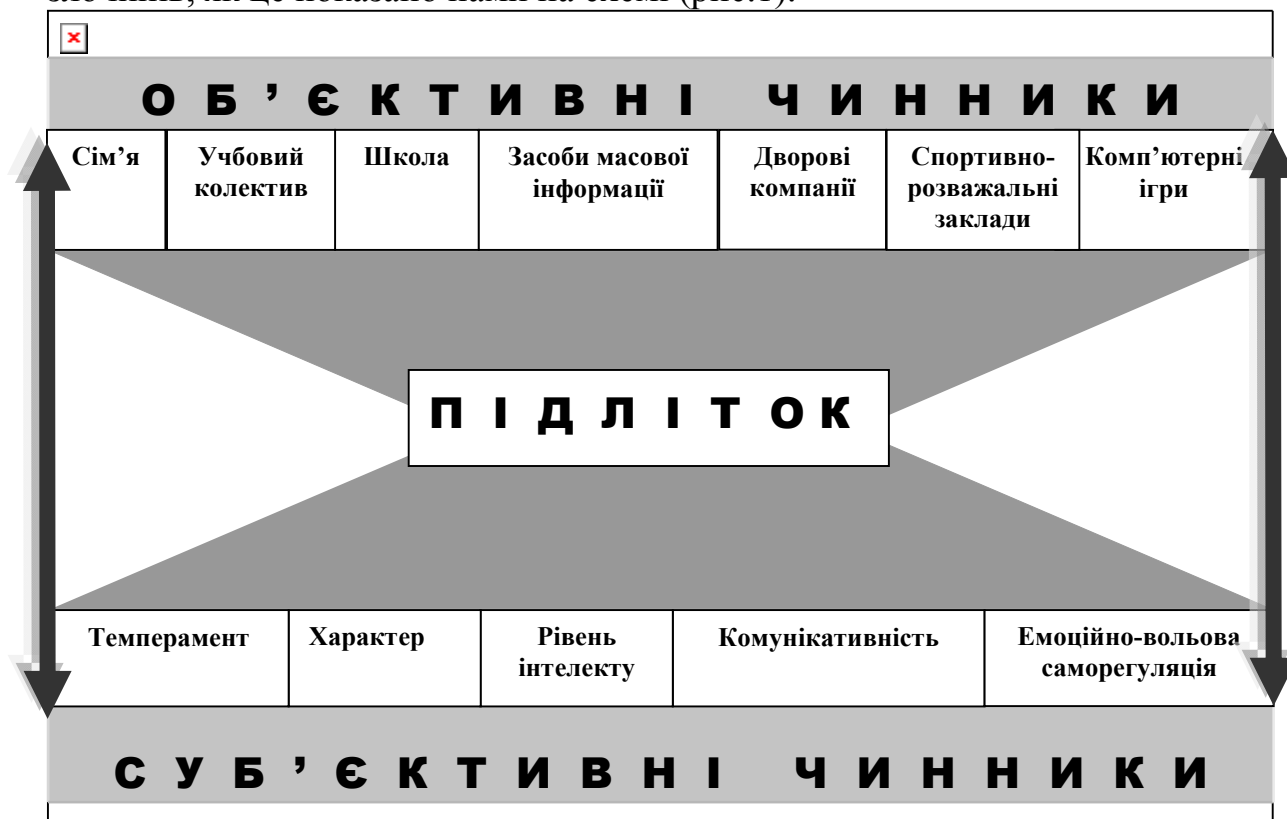

Рис. 1. Система об'єктивних і суб'єктивних чинників, що детермінують поведінку підлітка

У даному розділі були проаналізовані поняття агресії й основних її видів: інструментальної, емоційної або ворожої. Показано також і те, що агресія не завжди проявляється при повному і свідомому контролі з боку агресорів, особливо (але не тільки) коли вони знаходяться в стані сильного емоційного збудження. Інструментально орієнтовані агресори зазвичай мають певну мету і передбачають ту або іншу винагороду за здійснювані ними агресивні дії. Люди, що здійснюють емоційні агресивні дії, іноді атакують своїх жертв сильніше, ніж мали намір. Внутрішня стимуляція, продукується або емоціогеною ситуацією, або іншими підбурюючими умовами.

Особливе занепокоєння викликає поширення злочинної агресії підлітків. Агресивними злочинами визнаються передбачені кримінальним законодавством дії, що виражають деструктивні (руйнівні) вчинки винних осіб, мотивовані ворожнечею і ненавистю до людей, суспільства, речей, природи і мають на меті заподіяння їм шкоди.

Ворожість визначається просто як негативна або недобррозичлива установка відносно певної особи або групи осіб, але вважається, що подібна установка зазвичай супроводжується бажанням тим або іншим чином

примусити страждати об'єкт установки. Нарешті, агресивність визначає відносно стійку готовність реагувати агресивно в різноманітних обставинах. Люди, для яких характерним є високий рівень агресивності, не обов'язково відрізняються гнівливістю, оскільки вони можуть і не усвідомлювати своє відчуття гніву при здійсненні агресивних дій.

Системний аналіз агресивної злочинності підлітків доводить, що вона є результатом впливу психологічних механізмів деформації особистості підлітків. Досліджується генезис агресивної злочинності неповнолітніх, виявляються соціальні інститути (сім'я, школа і т.д.), де можуть акумулюватися агресивні тенденції, розглядаються підстави для класифікації агресивних дій та ступінь свідомо контрольованої або імпульсивної поведінки підлітків, при якій здійснюються агресивні дії.

Проаналізовано також основні чинники, які негативно впливають на формування особистості неповнолітнього. Це, перш за все, дефекти сімейного виховання, ті умови, в яких проходить первинна морально-правова соціалізація. Бездоглядність дітей, слабкий контроль або повна його відсутність, байдужість до дитячих проблем, формально-байдуже ставлення до неповнолітніх в школі, яке породжує у відповідь байдужість з боку дітей і ранній відхід від школи.

Деформація особистості неповнолітніх зачіпає всі її структурні компоненти: емоційно-вольову, інтелектуальну, характерологічну сферу.

У другому розділі – „Судово-психологічна експертиза неповнолітніх, обвинувачених за агресивні злочини”, – розкрито сутність і специфіку судово-психологічної експертизи неповнолітніх і межі її компетенції, показано роль експерта-психолога в процесі судового слідства у справах неповнолітніх, узагальнено розрізненні знання про види судово-психологічної експертизи неповнолітніх, обвинувачених у скоєнні агресивних злочинів, сформульовано психологічні критерії оцінки різних юридично значущих експертних проблем неповнолітніх.

Сфери застосування знань спеціалістів психологічної експертизи різноманітні: управління соціальними процесами, регіональне планування і прогнозування, визначення професійної придатності, ступеня працездатності й інвалідності, слідча і судова практика тощо.

Тим часом така відповідальна діяльність, як судово-психологічна експертиза неповнолітніх, повинна акумулювати різноплановий досвід у своїй роботі. Судово-психологічна експертиза вивчає функціонування особистості в різних видах її діяльності та поведінки. Що стосується антисоціальної поведінки, то цей підхід здійснюється в рамках мотиваційно-ціннісної концепції.

Відзначено, що професійна діяльність експерта-психолога надзвичайно складна і багатогранна, оскільки вона спрямована на охорону законних інтересів і прав громадян.

Під експертизою у широкому розумінні слова розуміють проведення експертом або групою експертів дослідження характеристик певного об'єкта для підготовки прийняття рішення. Визначною рисою експертизи як

процедури виміру є те, що в якості „приладів” виступають люди, спеціалісти у будь-якій галузі знань, оскільки самі об’єкти або їхні характеристики є суб’єктивними. Судова експертиза—це особлива процесуальна дія, яка суворо регламентується законом і проводиться на підставі постанови (ухвали) органів суду і слідства. Вона встановлює окремі доказові факти, на основі яких приймаються рішення у карних і цивільних процесах.

Багато складних закономірностей і механізмів психічної діяльності людини, які досліджуються психологією, не є загальновідомими. Для їхньої констатації й оцінки необхідним є проведення кваліфікованого дослідження, що потребує спеціалізованої теоретичної підготовки і професійного володіння спеціальними психологічними методами й процедурами. Об’єктом СПЕ є особистість, психологічний портрет й експертна оцінка якої важливі для встановлення об’єктивної істини в карному та цивільному процесах. Предметом СПЕ є психічні процеси, стани, властивості особистості, її непатологічні психічні аномалії, які мають значення для встановлення істини у судочинстві.

Основний методологічний принцип СПЕ – системний підхід до об’єкта, що досліджується. В систему психологічної експертизи необхідно включати суб’єкт злочину, об’єкт злочину, можливих свідків. Відомо, що психіка особистості детермінована зовнішніми причинами, які опосередковуються внутрішніми умовами, тому експертним дослідженням кожен раз необхідно охоплювати як зовнішні, так і внутрішні фактори детермінації. Системний підхід у СПЕ дозволяє встановити механізм того, як під впливом соціального середовища детермінується правомірна або неправомірна поведінка людини і соціальних груп.

Різке зростання підліткової злочинності у суспільстві, зростання кількості суспільно небезпечних діянь, скоєних дітьми, що не досягли віку карної відповідальності, збільшення кількості злочинів підлітків потребують удосконалення СПЕ. Стосовно поведінки неповнолітніх акцент зроблено на віковій незрілості і на залежності поведінки підлітка від впливу мікро-середовища. Такий підхід виправдовує себе при розробці проблем профілактики правопорушень.

Форми прояву затримки психічного розвитку підлітків можуть бути різноманітними. Особливо складними бувають співвіднесення між рівнем розвитку пізнавальних процесів, емоційно-вольової та мотиваційної сфер. В одних випадках можна діагностувати тотальну затримку розвитку інтелектуальної й особистісної сфери, а в інших на перший план можуть виступати відхилення в емоційно-вольовій сфері, дисгармонія різноманітних сторін психіки, включаючи такі парадоксальні сполучення, коли явна емоційно-вольова недорозвиненість співіснує з інтенсивним розвитком інтелектуальних здібностей.

Для експертної оцінки здатності підлітків цілком усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними у поведінці знаходять вираження інтелектуальні й особистісні особливості, що виступають у злитому вигляді. Крім того, особливості поведінки підлітка у ситуації делікту пов’язані не

тільки з його інтелектуальним розвитком, але і з розвитком емоційно-вольової, мотиваційної сфери, характерологічними особливостями тощо.

Співвіднесення даних про стан й особливості психічного розвитку підлітка з результатами аналізу його поведінки, потребує системного підходу до вивчення об'єктивної реальності ситуації, що розглядається, і є обов'язковим компонентом експертного дослідження. Системний комплекс при проведенні судово-психологічної експертизи може бути представлений у таких системах: „потерпілий – група правопорушників – свідки”; „правопорушник – потерпілий – навколишнє середовище” тощо.

Висновки експерта – це результат діяльності експерта щодо проведення експертизи, що являє собою укладений відповідно до вимог закону документ, в якому викладаються фактичні дані, одержані у процесі дослідження, повідомляються наукові підходи щодо питань, які досліджуються, формулюються висновки. Безпосередньо до проведення СПЕ експерти приступають одразу після одержання постанови або ухвали про її призначення.

У **третьому розділі** „Методичні аспекти проведення судово-психологічної експертизи неповнолітніх” розкрито основні результати психодіагностичного обслідування обвинувачених неповнолітніх.

У дослідженні брали участь неповнолітні правопорушники у віці 14-15 років, які скоїли агресивні злочини (42 підлітка) і знаходилися під слідством в органах МВ УМВС м. Краматорська (27 підлітків) і м. Бердянська (15 підлітків), та заклонослухняні підлітки загальноосвітніх шкіл м. Краматорська: школа № 22 (32 підлітка), школа №3 (23 підлітка) в період 2005 - 2007 рр.

Діяльність експерта відноситься до категорії складних інтелектуально-практичних видів діяльності, здійснюваної в контексті соціальних систем "людина–суспільство", "людина–колектив", "людина–людина". Саме така багатогранність забезпечує повноту й ефективність у досягненні основних цілей і задач, що послідовно ставить і вирішує експерт і які повинні бути позначені в психограмі діяльності експерта–психолога (рис.2).

Професіографічний аналіз діяльності експерта–психолога дозволяє виділити систему професійно важливих якостей особистості фахівця і побудувати відповідну професіографічну модель (психограму), в якій відображена структура мотиваційних, комунікативних і регуляторних процесів, що створюють функціонально–психологічний механізм певного виду професійної діяльності експерта.

Серія спланованих емпіричних досліджень дозволила нам оцінити ступінь виразності агресивної тенденції в поведінці підлітків через дослідження таких структурних компонентів особистості підлітка, як: емоційно-вольові, мотиваційні, інтелектуальні та характерологічні особливості. Відповідно до цього ми включили до емпіричного комплексу методики з вивчення ціннісних орієнтацій (М.Рокича); показників та форм

агресії (Б. Басса і А. Дарки); показників тривожності (Ч.Д. Спілберга); показників рівня притязань (Шварцландера), акцентуацій характеру (за А.Є.Лічко), поведінкових та емоційних проблем (Т.Ахенбаха), інтелектуальних якостей (Г.Айзенка).

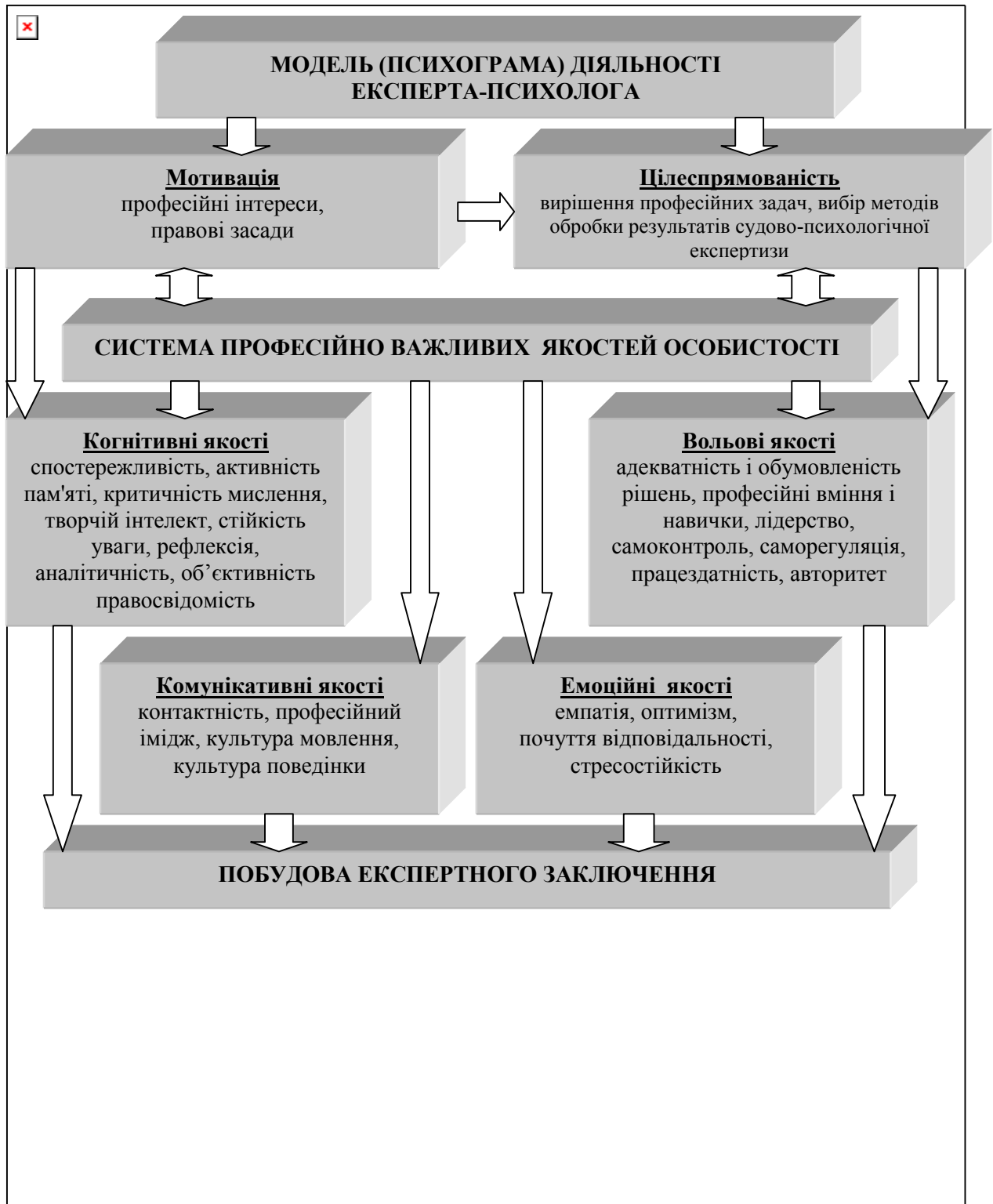

Рис. 2. Модель (психограма) діяльності експерта-психолога

У процесі дисертаційного дослідження вивчалися особові справи підлітків-правопорушників, були зібрані біографічні дані. Ці дані включали анамнестичні зведення, які показали, що агресія в аналізованих випадках була проявом деструктивності особи, що не страждає хронічним психічним захворюванням або тимчасовим хворобливим розладом (відповідно до висновку психіатрів). Звертає на себе увагу те, що в першій групі у 42,7% обстежених мали місце різні невротичні порушення в дитинстві, у 35,6% –перенесені в дитячому віці черепно-мозкові травми (за даними судово-психіатричної експертизи). Ці патологічні особливості є основою тривожності й повинні бути об'єктом пильного вивчення фахівцями (хоча при проведенні судово-психіатричної експертизи, що випереджала судово-психологічну, неповнолітні були визнані осудними, тобто ознак психічного захворювання чи тимчасового психічного розладу відзначено не було). У більшій кількості спостережень (63,2%) підекспертні неповнолітні виростили в несприятливій обстановці. Чверть підекспертних виховувалися в неповній родині, інтернаті чи родичами. У 56,1% випадків мали місце явища педагогічної й соціальної занедбаності.

Особливе значення при аналізі матеріалів надавалось даним про умови сімейного виховання. Переважним типом виховання виступала гіпоопіка, основними ознаками якої були бездоглядність, недостатність контролю з боку батьків. Тільки 27,8 % випробуваних повідомляли про прихильність до батьків, відповідно лише в 24,4% батьки і більш близькі родичи піклувалися про дітей, дружні відносини спостерігалися більше з матір'ю. Звертали на себе увагу особливості відносин з однолітками в дитинстві. Половина обстежених мала труднощі у встановленні звичайних відносин, причому число осіб, що грали роль лідера в підлітковому колективі становить – 16 підекспертних, статус підлеглого – 14 і знедоленого –12. В обстежуваному контингенті фантазування на агресивні теми, жорстокість і сексуально-еротичні теми відзначені в 36,1% випадках; у 24,7% простежувалося фантазування на теми самоствердження. Важкі соматичні захворювання в дитинстві перенесли 20,9% обстежуваних, а 40,3% – різні невротичні епізоди: нічні страхи, енурез, логоневроз. Майже в 40,0% обстежених родичі виявляли різні психічні і поведінкові розлади (переважно алкоголізм батьків). Обстежені (35,5%) знаходилися на обліку у психоневрологічному диспансері з різними діагнозами.

Для визначення інтелектуальних якостей використовувалася методика Г.Айзенка. Одержані результати (табл.1) показали, що підлітки –

Таблиця 1.
Показники інтелектуальних якостей у групах досліджуваних (у %)

інтелектуальні якості	показники IQ	
	підлітки-правопорушники	законослухняні підлітки
розумова відсталість	17,3	0

низький рівень	40,6	16,1
середній рівень	36,7	54,6
високий рівень	5,4	29,3
Генії	0	0

$p \leq 0,05$

правопорушники показують (36,6%) середній рівень інтелекту (коефіцієнт IQ = 92-108), цей показник суттєво нижчий, ніж у групі законослухняних підлітків (54,6%). Розумова відсталість склала 17,3% у групі підлітків-правопорушників і 0% у групі законослухняних підлітків. Низький рівень IQ дорівнює 40,6% в групі підлітків-правопорушників і 16,1% – в групі законослухняних підлітків. Одночасно була виявлена певна кількість досліджуваних (5,4%) в групі підлітків-правопорушників і (29,3%) в групі законослухняних підлітків, які показують наявність високого рівня інтелекту (IQ = 112-140). Цей контингент досліджуваних має підвищений потенціал ефективного використання своїх розумових здібностей у процесі розвитку своєї особистості.

У групі підлітків-правопорушників у всіх обстежених при проведенні судово-психологічної експертизи виявлялися характерологічні особливості, акцентуації характеру (за методикою А.Є. Лічко) (рис.3.).

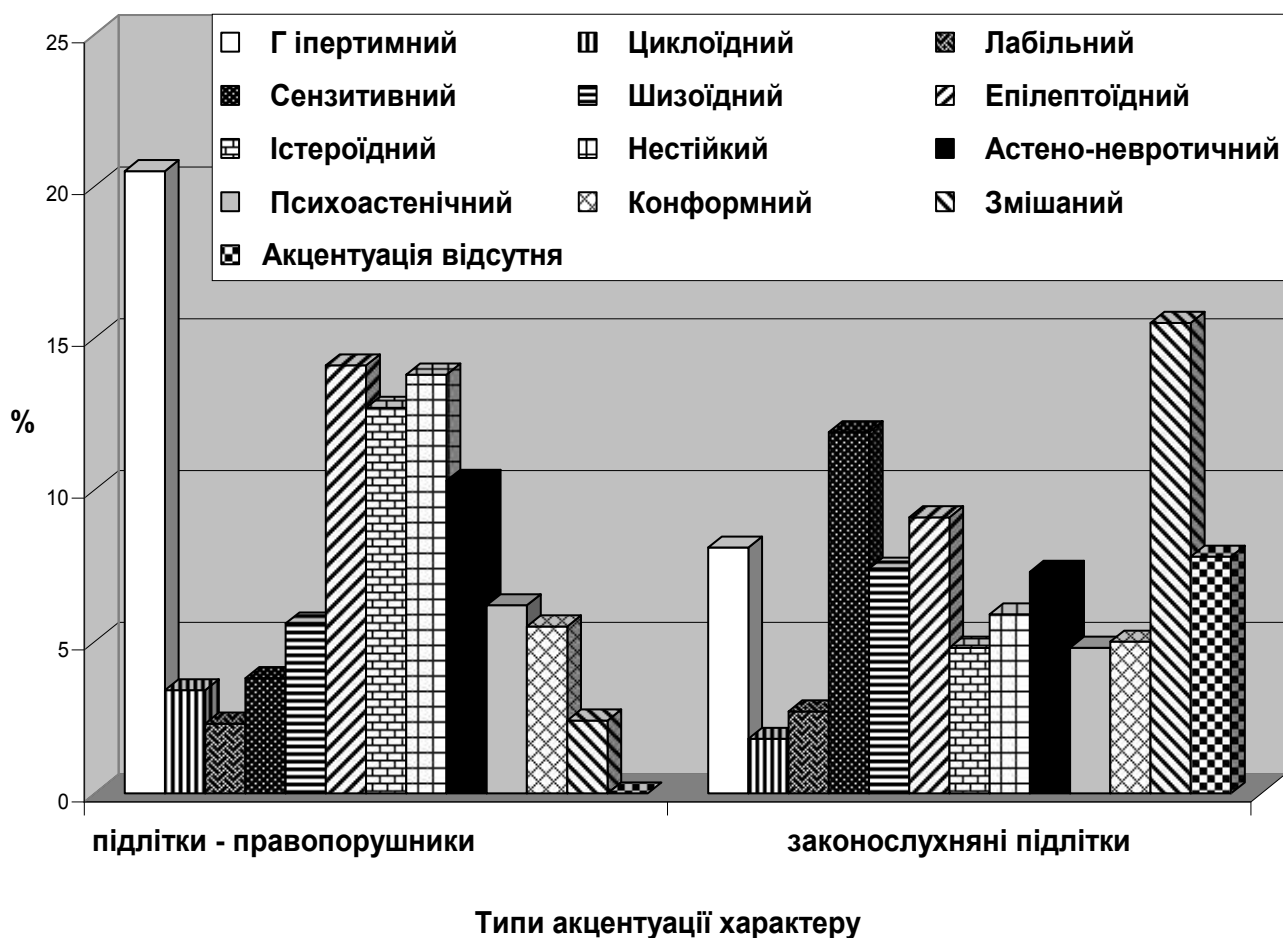

Рис.3. Результати дослідження характерологічних особливостей особистості підлітків

У першій групі переважали риси епілептоїдного (14,1 %), гіпертимного (20,5 %), нестійкого (13,8%), істероїдного (12,7 %), астено-невротичного (10,8%) типів, також спостерігалися риси конформного (5,5 %), шизоїдного (5,6 %), змішаного (2,4 %) типів. У другій групі ці показники значно менші.

З одержаних результатів можна дійти висновку про те, що акцентуації характеру, притаманні для підліткового віку взагалі, в певних умовах дорослішання і в окремих ситуаціях призводять до соціальної дезадаптації й асоціальної поведінки, але ті підлітки, які виховуються у благополучній родині, менш схильні до прояву акцентуації характеру.

Для виявлення особливостей агресивної поведінки підлітків була використана методика Басса – Дарки (рис. 4.)

Значні розбіжності досліджених груп були зафіксовані для субшкал: фізична агресія (Фа - $p \leq 0,01$), дратівливості (Д - $p \leq 0,01$), образа (О - $p \leq 0,01$), почуття провини (Пп - $p \leq 0,01$).

З одержаних результатів можна зробити висновок про те, що підлітки-правопорушники мають високий рівень агресивності, навколишнє середовище сприймають неадекватно, тому вони не згодні із встановленими суспільством нормами моралі і, як наслідок, правилами поведінки і суперечать їм. Їх правопорушення можуть носити бурхливий, емоційно-збуджений характер. Законслухняні підлітки мають агресивність у межах норми як якість особистості, свої вчинки вони здійснюють відповідно до встановлених у суспільстві норм права.

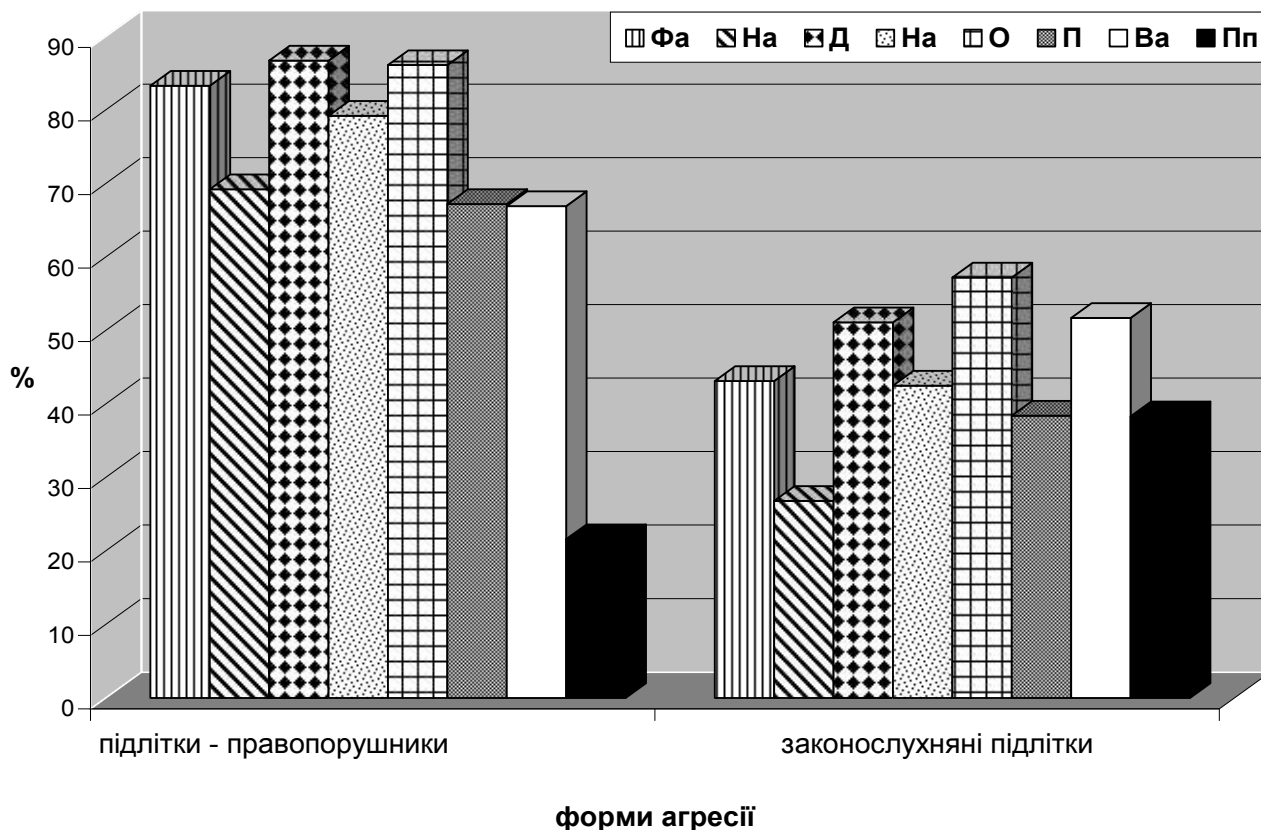

Рис.4. Показники агресивності у групах досліджуваних

Фа – фізична агресія, **На** – непряма агресія, **Д** – дратівливість, **Н** – негативізм, **О** – образа, **П** – підозрілість, **Ва** – вербальна агресія, **Пп** – почуття провини.

З метою визначення ціннісних орієнтацій особистості, на підставі яких утворюються основні потреби особистості, система потреб і спонукальні сили, що їх задовольняють та складають мотиваційну сферу індивіда, нами була застосована методика ціннісних орієнтацій М.Рокича.

На перші рангові місця в термінальних цінностях у першій групі потрапили такі цінності: свобода, матеріально забезпечене життя, впевненість у собі, розваги, здоров'я, наявність друзів; у другій групі: активне діяльне життя, продуктивне життя, розвиток, робота над собою, цікава робота, щасливе сімейне життя. На останні рангові місця в першій групі потрапили такі цінності: суспільне визнання, щастя інших, краса природи та мистецтва; у другій групі – розваги, свобода, впевненість у собі.

На перші рангові місця в інструментальних цінностях першої групи потрапили такі: високі запити, незалежність, сміливість у відстоюванні своєї думки, тверда воля; другої групи: працьовитість, вихованість, уміння розумно й логічно мислити, самоконтроль, толерантність. Останні рангові місця в першій групі посідають такі цінності: освіченість, дисциплінованість, акуратність, чуйність, широта поглядів; в другій групі: високі запити, непримиренність до своїх та чужих недоліків.

Отримані у ході дослідження результати дозволяють дійти висновку про те, що у підлітків, які скоїли злочини, переважними мотивами злочинної поведінки є мотив самоствердження і спілкування, яскравіше спостерігається наявність несформованості жодних мотивів, тобто їхня злочинна діяльність могла здійснюватись під впливом обставин чи без усвідомлення наслідків своїх дій.

Навпаки, у групі законослухняних підлітків переважають мотиви прагнення до саморозвитку, роботи над собою, самоконтролю, тобто яскравіше виявляється свідоме ставлення до своїх дій. Про наявність свідомого ставлення до своєї поведінки свідчить і той факт, що вони мають в основному сформовані мотиви діяльності.

У нашому дослідженні визначення поведінкових та емоційних проблем підлітків здійснювалося за допомогою методики Т.Ахенбаха.

Результати відобразили те, що в групі підлітків, що скоїли злочин, високий відсоток показників майже за всіма шкалами. Особливу увагу треба звернути на такі шкали: порушення соціалізації (14,7%), схильність до делінквентної поведінки (19,3%), тривожність (16,2%), соматичні проблеми (10,4%), замкнутість (9,8%). Такі показники можна пояснити тим, що підлітки, які скоїли агресивні злочини, виховувалися переважно в родинах, у яких батьки вели аморальний спосіб життя, зловживали спиртними напоями; були позбавлені батьківських прав, схильні до бродяжництва, мали низький рівень розвитку інтелектуальних якостей; є такі підлітки, що потрапили до школи-інтернату вже в дорослому віці і до цього майже ніде не навчалися, в

них зафіксовані проблеми шкільної дезадаптації й емоційні та поведінкові розлади.

У групі законослухняних підлітків спостерігаються помірно високі показники за такими шкалами: соматичні проблеми, тривожність; найнижчий показник був отриманий за шкалами порушення соціалізації та деліквентної поведінки; загалом переважає середній та низький рівень результатів.

У цілому проаналізовані основні чинники, які негативно впливають на формування агресивної поведінки неповнолітніх: дефекти сімейного виховання; морально-правової соціалізації; слабкий контроль або повна його відсутність, байдужість до проблем підлітків—свідчать про те, що кримінальна поведінка підлітків багатофакторна, тому принципове значення має відокремлення і вивчення типових індивідуально-психологічних особливостей особистості, її ціннісних орієнтацій і поведінкових стереотипів, тому що соціальні й біологічні фактори постають детермінантами кримінальної поведінки не самі по собі, а через інтеграцію в особистісно-психологічні якості злочинця, утворюючи тип його агресивної поведінки.

ВИСНОВКИ

1. Агресивність підлітків є системним утворенням, яке детермінується визначеною системою об'єктивних (соціальних) і суб'єктивних (психологічних) факторів, вплив яких загострюється в умовах соціальних криз і наявністю неадекватних міжособистісних відносин у родині, у навчальному колективі, у молодіжних групах.

При дослідженні таких складних психічних явищ, як агресивна злочинність підлітків, на сучасному етапі розвитку юридичної психології необхідно використовувати системний підхід, який дозволяє виявити взаємозв'язки між багатьма факторами (суб'єктивними та об'єктивними та їх сполученням), що комплексно детермінують агресивну поведінку підлітка. Провідними ознаками агресивної злочинності неповнолітніх є такі її прояви:

- виражене прагнення до домінування над однолітками і використання їх як співучасників своїх протиправних дій;
- спрямованість на заподіяння шкоди іншим людям (родичам, стороннім);
- схильність до насильства (заподіяння болю і т.п.).

2. Деформація особистості підлітків, схильних до агресивної злочинності, виявляється не в окремих випадкових деліктах, а носить комплексний характер і включає усі структурні компоненти психіки: мотиваційно-цільові, когнітивні, комунікативні, емоційні, регуляторно-вольові та індивідуально-типологічні.

3. Співвідношення природних та соціальних факторів, що детермінують агресивні злочини підлітків, потрібно розглядати як складову єдиної багаторівневої системи особистості, що містить в собі рівні, які послідовно формуються в онтогенезі: психофізіологічний, психологічний та

соціально-психологічний. У формуванні цих якостей у сучасних підлітків вирішальну роль грають приклади агресії в соціальному середовищі (родині, шкільних і спортивних групах), а також активна пропаганда насильства.

4. Судово-психологічна експертиза є одним із засобів встановлення істини, джерелом доказів у судовому розгляді; тому СПЕ повинна бути обов'язковим компонентом судових експертиз при розгляді справ неповнолітніх. СПЕ дозволяє об'єктивно визначати міру покарання з урахуванням реальної мотивації, рівня усвідомленості підлітками їхніх дій, індивідуально-психологічних якостей особистості обвинувачених і особливостей поведінки, що не може бути правильно оцінене без застосування психологічних методів.

5. Проведення судово-психологічної експертизи потребує високої компетентності експерта-психолога не тільки в галузі юридичної психології, але й у галузі вікової та педагогічної психології, застосування певних методів спілкування та індивідуального підходу до підекспертних підлітків.

Розроблений нами комплекс психодіагностичних методів для дослідження у СПЕ, дозволяє системно відобразити структуру вікових й індивідуально-психологічних якостей, які детермінують делінквентну поведінку підлітків-правопорушників.

6. Професійна діяльність експерта-психолога здійснювана в контексті соціальних систем і спрямована на охорону законних інтересів і прав громадян. Професіографічний аналіз діяльності експерта-психолога дозволяє виділити систему професійно важливих якостей особистості фахівця СПЕ і побудувати професіографічну модель (психограму), яка відображає структуру мотиваційних, комунікативних і регуляторних процесів, що створюють функціонально-психологічний механізм певного виду професійної діяльності експерта.

7. Побудована модель (психограма) діяльності експерта-психолога показує, що ця діяльність надзвичайно багатогранна і відноситься до категорії складних інтелектуально-практичних видів діяльності. Саме завдяки такій багатогранності досягається повнота й ефективність у досягненні основних цілей і задач, що послідовно ставить і вирішує експерт.

8. Одержані нами результати показали взаємозв'язок показників порушень соціальної системи права показниками агресивної злочинності підлітків. В залежності від ряду соціальних факторів підсилюється внутрішня симптоматика: замкнутість, тривожність, агресія. Роль внутрішніх факторів спостерігається в порушеннях психічної регуляції поведінки підлітків, обумовлює їх прагнення до групи ризику і здійснення антисоціальних вчинків, включаючи антиправові дії.

9. Для вирішення проблеми зниження рівня агресивних злочинів, скоєних підлітками, та їх попередження повинен здійснюватися комплексний підхід на державному рівні. Є необхідним удосконалення системи взаємодії соціальних, правоохоронних і медичних установ, що займаються злочинною поведінкою підлітків.

Автор бачить **перспективи подальшого розвитку роботи** в розширені уявлення про судово-психологічну експертизу неповнолітніх правопорушників які скоїли агресивні злочини, та практичні навички її проведення в межах компетенції експерта.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Ярош О.В. Психологічні особливості злочинної поведінки неповнолітніх. // Педагогіка і психологія. Формування творчої особистості: проблеми і пошуки: Зб.наук.пр.–Київ–Запоріжжя.–2005–Вип.35.–С. 375-380.

2. Ярош О.В. Особливості судово-психологічної експертизи неповнолітніх правопорушників. // MATERIAL II MIĘDZYKONFERENCJI NAUKOWO-PRAKTYCZNEJ „Wykształcenie i nauka bez granic–2005”.–Tom 15. Prawo.–Przemysł: Sp. Z o.o. „Nauka i studia”.–2005.–S.101-103.

3. Ярош О.В. До питання про агресивність неповнолітніх// Педагогіка і психологія. Формування творчої особистості: проблеми і пошуки. Зб.наук.пр.–Київ–Запоріжжя.–2005–Вип.36.–С.204-210.

4. Ярош О.В. Проблема регуляції соціальної поведінки молоді // Проблеми освіти: Наук.-метод.зб.–К.: Наук.-метод.центр вищої освіти, 2004.–Вип.38.–С.264-273.

5. Ярош О.В. Формування механізму регуляції поведінки підлітків у процесі соціалізації. // Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна. Психологія.–Харків:ХНУ, 2006р.–Вип.35.–№718.–С.135-139.

6. Ярош О.В. Особливості афективно-агресивних протиправних дій неповнолітніх // Вісник ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. Психологія.–Харків: ХНПУ, 2006.–Вип.16.–С.178-187.

7. Ярош О.В. Профілактика та подолання протиправної поведінки підлітків // Вісник ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. Психологія.–Харків: ХНПУ, 2006.–Вип.19.–С.183-191.

АНОТАЦІЇ

Ярош О.В. Судово–психологічна експертиза неповнолітніх обвинувачуваних за агресивні злочини. – *Рукопис.* Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.06.–юридична психологія. Харківський національний університет внутрішніх справ, Харків, 2008.

Дисертація присвячена вивченню особливостей проведення судово–психологічної експертизи неповнолітніх обвинувачених у скоєнні агресивних злочинів. Розглянуто теоретичні й методологічні підходи до вивчення проблеми агресивної поведінки підлітків як у плані психологічного

аналізу її структури, так і в плані психологічної характеристики властивого їй комплексу важливих особистісних якостей (Н.В.Алікіна, О.М. Бандурка, Л.М. Балабанова, П.Д. Беленчук, С.П. Бочарова, В.Л. Васильєв, А.І. Гуров, О.В. Землянська, М.А. Зубань, А.В Костицький, В.Є. Коновалова, В.Н. Кудрявцев, О.Р. Ратінов, В.В. Романов, А.В. Ромашко, О.Д. Сафін, О.В. Тімченко та ін.).

Проаналізовані також основні чинники, які негативно впливають на формування особистості неповнолітнього. Це, перш за все, дефекти сімейного виховання, ті умови, в яких проходить первинна морально-правова соціалізація. Бездоглядність дітей, слабкий контроль або повна його відсутність, байдужість до дитячих проблем, формально-байдуже ставлення до неповнолітніх у школі, яке породжує у відповідь байдужість з боку дітей і ранній відхід від школи. Деформація особистості неповнолітніх зачіпає всі її структурні компоненти: емоційно-вольову, інтелектуальну, характерологічну сфери.

Аналіз сучасних досліджень у галузі загальної та юридичної психології свідчить про високу наукову актуальність вирішення проблеми агресивної поведінки підлітків, зокрема судово-психологічної експертизи неповнолітніх обвинувачених у скоєнні агресивних злочинів. Агресивну поведінку підлітків слід розглядати як особливу форму поведінки, яку, в зв'язку із впливом ряду об'єктивних (соціальних) і суб'єктивних (психологічних) факторів необхідно враховувати при проведенні судово-психологічної експертизи неповнолітніх обвинувачених у скоєнні агресивних злочинів.

Ключові слова: агресивність, агресивна поведінка, особистість підлітка, девіантна поведінка, судово-психологічна експертиза, експерт-психолог, психограма.

Ярош О.В. Судебно – психологическая экспертиза несовершеннолетних обвиняемых за агрессивные преступления. - Рукопись. Диссертация на получение научной степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.06.–юридическая психология. Харьковский национальный университет внутренних дел, Харьков, 2008.

Диссертация посвящена изучению особенностей проведения судебной - психологической экспертизы несовершеннолетних обвиняемых в совершении агрессивных преступлений. Рассмотрены теоретические и методологические подходы к изучению проблемы агрессивного поведения подростков как в плане психологического анализа ее структуры, так и в плане психологической характеристики свойственного ей комплекса важных личностных качеств (Н.В.Аликина, О.М. Бандурка, Л.М. Балабанова, П.Д. Беленчук, С.П. Бочарова, В.Л. Васильев, А.И. Гуров, О.В. Землянска, М.А. Зубань, А.В Костецкий, В.Е. Коновалова, В.Н.Кудрявцев, О.Р. Ратинов, В.В. Романов, А.В. Ромашко, А.Д. Сафин, А.В. Тимченко и др.).

Проанализированы также основные факторы, которые негативно

вливают на формирование личности несовершеннолетнего. Это, прежде всего, дефекты семейного воспитания, те условия, в которых проходит первичная морально-правовая социализация: безнадзорность детей, слабый контроль или полное его отсутствие, безразличие к детским проблемам, формально-безразличное отношение к несовершеннолетним в школе, которое порождает в ответ безразличие детей и ранний уход из школы. Деформация личности несовершеннолетних задевает все ее структурные компоненты: эмоционально-волевою, интеллектуальную, характерологическую сферы.

Судебно–психологическая экспертиза несовершеннолетних обвиняемых является одним из наиболее сложных предметных видов экспертизы. Исследование особенностей судебно-психологической экспертизы несовершеннолетних правонарушителей требует последующей разработки и усовершенствования средств установления истины следствия и развития уже имеющихся видов судебных экспертиз. Основной методологический принцип судебно–психологической экспертизы– системный подход к исследуемому объекту.

Анализ современных исследований в отрасли общей и юридической психологии свидетельствует о высокой научной актуальности решения проблемы агрессивного поведения подростков, в частности судебно–психологической экспертизы несовершеннолетних обвиняемых в совершении агрессивных преступлений. Агрессивное поведение подростков следует рассматривать как особенную форму поведения, которую в связи с влиянием ряда объективных (социальных) и субъективных (психологических) факторов необходимо учитывать при проведении судебно–психологической экспертизы несовершеннолетних, обвиняемых в совершении агрессивных преступлений.

Ключевые слова: агрессивность, агрессивное поведение, личность подростка, девиантное поведение, судебно–психологическая экспертиза, эксперт-психолог, психограмма.

Yarosh O.V. Judicial and Psychological Examination of Minors Defendant for the Aggressive Crimes. Manuscript. Dissertation for the associate of the Candidate of Psychological Sciences in speciality 19.00.06 - Juridical Psychology. National University of Internal Affairs, Kharkov, 2008.

Dissertation is devoted to the study of peculiarities of conducting judicial - psychological examination of minors defendant for the aggressive crimes. Theoretical and methodological approaches to the study of the problem of aggressive conduct of teenagers both in the plane of psychological analysis of its structure and in the plane of psychological characteristics of peculiar complex of important personal qualities have been considered (N.V. Alikina, O.M. Bandura, P.D. Belenchuk, S.P. Bocharova, V.L. Vasyl'ev, A.I. Gurov, O.V. Zemlyanska, M.A. Zuban, A.V. Kostitsky, B.E. Konovalova, O.R. Ratinov, V.V. Romanov, A.V. Romashko).

Basic factors which negatively influence the forming of minor's personality

have been also analysed. These are first of all the defects of domestic education, those conditions in which the primary moral-legal socialization occurs: neglect of children, weak control or its complete absence, indifference to child's problems. Formal-indifferent attitude toward minors at school, which generates in its turn indifference in children and early departure from school. Deformation of minors' personality touches all its structural components: emotional-volitional sphere, intellectual, characterological.

Judicial - psychological examination of minors defendant for the aggressive crimes is one of the most complex kinds of examination. The research of the peculiarities of judicial - psychological examination of minors defendant for the aggressive crimes demands the further working out and improving the means of stating the truth of trial and the development of existing kinds of legal examinations. The main methodological principle of judicial - psychological examination is a systemic approach to the investigated object.

The analysis of modern researches in the field of general and legal psychology testifies to a high scientific topicality of solving the problem of aggressive teenagers' conduct, in particular judicial - psychological examination of minors defendant for the aggressive crimes. It is necessary to examine the aggressive conduct of teenagers as a special form of conduct which is necessary, in connection with the influence of a number of objective (social) and subjective (psychological) factors, to take into account at conducted judicial - psychological examination of minors defendant for the aggressive crimes.

Keywords: aggressiveness, aggressive conduct, teenager's personality, deviant conduct, judicial-psychological examination, expert-psychologist, psychogramma.

Підписано до друку 2008. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Друк різнографічний.
Обсяг 0,9 ум.-друк. арк. Наклад 100 прим. Зам.№

Надруковано у центрі оперативної поліграфії ТОВ “Рейтинг”
61022, м. Харків, вул. Сумська, 37.
Тел. (057) 700-53-51, 714-34-26, 771-00-92, 771-00-96.

